४. "कः पन्था:" इति पृष्टवन्तं यक्षं प्रति "तर्कोऽप्रतिष्ठः" इत्यादि युधिष्ठिरस्योत्तरं स्मृतिपदमारोहति । तर्ककौशलेनैव सिद्धान्तितो विषयः बलीयसा तर्केण दूषितो भवति । अस्माद्धेतोः काले काले पण्डितप्रवराः स्वस्वतर्कनैपुणीमवलम्ब्य परस्परं व्यवजह्रुः व्यवहरन्ति च । शान्तिप्रधाने मतविचारे चित्तखेदजनको महानूष्मा च जरीजृम्भते ।

५. ग्रन्थकर्तुरस्य मते भाष्यत्रितयमपि महतो बहुमानस्य पात्रं भवति । तत्तद्भाष्यकाराः तच्छिष्यप्रशिष्यवर्गाश्च तत्तत्सिद्धान्त एव भगवद्बादरायणहृदयानुसारीति तत्वतो मन्यन्ते मन्तुमर्हन्ति च । स्थाने खल्विदमिति किमु वक्तव्यम्?। अयमेव क्रमः परस्परप्रीतिकरः उचितस्पर्धाजनकत्वेन विद्यावृद्धिकरः, अन्योन्यबहुमानोत्पादकश्च भवति ।

६. नातिविस्तृते नातिसंकुचिते चास्मिन् ग्रन्थे ब्रह्मसूत्राणां तत्तद्भाष्यार्थाः यावच्छक्यं तत्तद्भाष्यकारपदैरेव संगृह्यन्ते ग्रन्थकर्त्रा । निपुणं निरूपिता वा न वेति तत्सदृशैः पण्डितवर्यैरेव वक्तुं शक्येत न मया । तादृशे साहसकर्मणि न च प्रवर्ते । मम चान्येषामपि विदितमेवेदं यदस्य ग्रन्थकर्तुरन्यादृशज्ञानानुगुणं सर्वमपि विषयजातमस्मिन् प्रबन्धे सरसं समञ्जसमेव स्यादिति ।

७. ज्ञानेन वयसा च वरिष्ठोऽयं महाशयः चिरसञ्चितामतिमहतीमात्मविद्यामभ्यासातिशयेन संवर्धयन्नुपस्थितामतिनिशितां च विधत्ते । उद्यमस्यास्य फलमेकमेव कामयते यत् बोद्धारः पठितारः तुष्येरन्, सर्वशक्तो भगवान् प्रीयेतेति च ।

नवसालपुरी,
१०-५-४४.

र. श्रीनिवासाचार्यः,
प्रधानप्राड्विवाकः ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रयतिराट्कारुण्यवीक्षावशात्
प्रस्थानत्रयमेतदाप्य भगवत्पादीयभाष्यात्मकम् ।
श्रीरामानुजमध्ववर्यभगवत्पादीयभाष्यत्रयं
संगृह्याद्य मया कृतो विजयतां ग्रन्थस्सभायां सताम् ॥

सुविदितमेवैतत् सर्वेषामपि पण्डितवरेण्यानां, यत् श्रीशंकरभाष्यं, श्रीभाष्यं, श्रीमध्वभाष्यं इति ग्रन्थत्रितयं श्रीवेदव्यासकृतब्रह्मसूत्राणां पृथक्पृथक् अर्थप्रकाशकं जगति सर्वेषामपि ग्रन्थानामुपरि वरीवर्ति, इति । तत्र ब्रह्मसूत्रभाष्यकृतां श्रीशंकरभगवत्पादानां महिमा तद्विरचितग्रन्थरत्नैः तदीयसुचरित्रैश्च विज्ञात एव विद्वन्मणीनां । अद्वैतमतखण्डनपरैः विशिष्टाद्वैतिभिः यतिराजविजयनाटके अद्वैतमतस्थापकश्रीशंकरभगवत्पादागमनसमयवर्णनप्रकरणे—

"सन्त्येवान्येपि लोके सकलबहुमतद्वैतविद्यावलेपाः
किंतैरद्वैतगन्धद्विरदमदमरुन्मात्तविलस्तचित्तैः ।
भाट्टप्राभाकरादिप्रतिभटसमयप्राणसर्वस्वहारी
संप्राप्तश्शंकरोहं क्वनु खलु वसति ब्रूत रामानुजो वः" ॥

"ब्रह्माणःकति वा नसन्ति जगतीनिर्माणपौनःपुनी-
पारीणाः परमाणवोपि कति वा लोकलयारम्भकाः ।
तत्तत्तत्वचिखण्डिषापरिपतन्मद्युक्तिकालानल-
ज्वालातत्क्षणभक्षितस्य जगतो भस्मापि न स्मर्यते" ॥

इत्यादिबहुश्लोकैः श्रीमदाचार्यवाग्गांभीर्यादिकं सुष्ठु वर्णितम् । श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतं ब्रह्मसूत्रभाष्यं हि अतिगंभीरमनोहरपदप्रयोगप्रचुरं पण्डितानां

सर्वशास्त्रज्ञानामपि दुरवगाहमीमांसान्यायलौकिकन्याययुक्त्यलंकृतं श्रीमद्-रामायणवत् सामान्यपण्डितानामपि श्रवणमात्रेणानन्दजनकं इतरपण्डित-दूषणानर्हानन्यथासिद्धशास्त्रयुक्तिजालपरिष्कृतं पुनःपुनः पठने पाठनेपि च "नवोनवो भवति जायमानोह्नां केतुः" इति श्रुत्युक्तरीत्या नवनवार्थ-बोधजननेनाऽकलितातिशयितान्तरानन्दं "सम्राडेव भवति" इत्यादि श्रुत्यनुसारेण निर्गुणब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरं सगुणनिर्गुणश्रुतीनां अविरोधे-नार्थप्रकाशकं तदीयसर्वज्ञताऽऽदर्शभूतं विराजते, इत्यत्र नमनागपि विशयः कस्यापि सचेतसः। "महाराज्यं वा परिपालनीयं महाभाष्यं वा पठनीयं" इत्यभियुक्तोक्तिः नूनं पतञ्जलिकृतं महाभाष्यमिव भाष्यमिदमपि स्वरसतः विषयीकरोति इत्येव प्रतिभायात् रसिकजनचेतसि। यद्यप्याचार्यैः अद्वैत एव श्रुतीनां तात्पर्यं पतञ्जलिप्रभृतिभ्योपि पूर्वतनैः आचार्यैः दृष्टमिति तदेव तत्र-तत्र स्वविरचितेष्वप्यनेकेषु ग्रन्थेषु वर्णितं। अथापि भाष्यमिदं अद्वैते श्रुति-तात्पर्यं बहुविधश्रुतिपुराणाद्युपन्यासेन सुतरां विशदयतीति वहति तद्ग्रन्थे-ष्वपि समुत्कर्षं परमं। तत्कृतग्रन्थरत्नानि च सूत्रभाष्योपनिषद्भाष्य गीताभाष्य सहस्रनामभाष्य मोहमुद्गरापराभिधानभजगोविन्द दशश्लोकी कनकधारास्तवप्रभृतीनि द्वादशोत्तरशतसंख्याकानि प्रथिततमानि लोके। "एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा" इति महाकविकालिदासोक्त्याद्यनुसारेण

"गीर्देवतेति गरुडध्वजसुन्दरीति शाकंभरीति शशिशेखरवल्लभेति।
सृष्टिस्थितिप्रलयकेलिषु संस्थितायै तस्यै नमस्त्रिभुवनैकगुरोस्तरुण्यै॥"

इति आचार्यकृतकनकधारास्तव श्लोकार्थपर्यालोचनया च, ब्रह्मविष्णुरुद्रा-णामभेदेनवर्णनं भक्तिश्च मूर्तित्रये तुल्यमेवाभिमतमाचार्याणाम्॥

यद्यपि यतिराजविजयनाटके "विशिष्टाद्वैतीभूतश्शंकराचार्यः" इति,

"मद्वीपाटवदर्शनाय विदधे तत्वस्थितेरन्यथा
मिथ्यामेयममेयमेव तदिति प्रस्थानमन्यन्मया।
पश्यंस्तत्वमिदं च मुह्यति जनः प्राज्ञोपि किन्त्वद्भुतं
नान्यो वेत्ति नभस्स्थले विलिखतश्चित्राणि मे कौशलम्॥"

इति पठित्वा—"अहंतु पर्यङ्कविद्यामुपासितुमनन्तपुरंगच्छमीति निष्क्रान्तः" इति च वर्णितं दृश्यते। तत्तथा न, नाटके शाकुन्तले दुर्वासमहर्ष्यागमनं तच्छापादिकमंगुलीयकभ्रंशनादि यथावा पुराणे अविद्यमानमपि रञ्जकतया स्वबुद्धिपरिकल्पनादुपपद्यते, तद्वत् अन्ते स्वमतप्रविष्टः आचार्य इति स्वमत-प्राशस्त्याय तथा लिखितमिति पण्डिता जानन्तु। स्वयमीश्वरावताररूपत्वा-दाचार्यः महावाक्यार्थज्ञानेन शरीरवियोगादनन्तरं ब्रह्मैक्यमापेत्येव सर्व-सम्मतं। श्रीरामावतारावसानसमये यथा वा श्रीरामो विष्णुर्भूत्वा स्वदेश-स्थानामपि मुक्तिमदादिति प्रसिद्धिः, तद्वत् तत्कालस्थशिष्यानपि ज्ञानेनैतेपि शरीरवियोगादनन्तरं मोक्षं प्राप्नुयुरिति महावाक्यार्थोपदेशेनानुगृह्य मुक्तो-ऽभवदिति तु सिद्धं। श्रीमदाचार्याः अद्वैतमतप्रचारणेन सर्वामपि मही-मटन्तः अन्ते बदरिक्षेत्रे स्वदर्शनार्थमागतेन भगवता दत्तात्रेयेण "यत् कर्तव्यं कृतं कार्यं दुर्मतानि जितान्यपि, इतोगन्तुं समुचितस्सत्यसंधेन शंभुना। कैलासस्सुकृतावासो भवता देशिकेश्वर" इति प्रतिबोधिताः तत्रैव गुहाद्वारं प्रविश्य क्रमेण कैलासमवापुरिति न तिरोहितमेतत् चिद्विला-सीयशंकरविजयविज्ञानाम्। एतादृश सार्वजनीनवैभववतः श्रीशंकराचार्यस्य भाष्यादिकमुपदेशादिना लब्ध्वा तज्जनितहर्षवशेन मया मितज्ञेनापि तदीयार्थ-संग्रहः एषः श्लोकरूपेण वाक्यरूपेण च लिखितः। अत्रकेचन विद्वांसः श्रीमद्व्याससूत्रेषु प्रायशः सगुणब्रह्मविचारपरमेव सूत्रजातं दृश्यते, कति-पयान्येव सूत्राणि अद्वैतसंशयसमुत्पादकानि दृष्टानि, अतोवगम्यते सगुणे ब्रह्मण्येव परमतात्पर्यं श्रीव्यासाचार्याणामपि, इति ब्रुवन्ति। तत्र च समाधानं दीक्षितैरेव—

"शुद्धं ब्रह्माद्वितीयं कथमपि हृदयं नाधिरोहेत्सुसूक्ष्मं
तत्र स्थैर्याय बुद्धेस्तनुगुणमहितं तच्चिरं ध्येयमादौ।
इत्यार्यैर्भक्तिसिध्यै सगुणमिह परं ब्रह्म नान्यत्ततोस्ती-
त्येवं वेदान्तवाक्यैस्सह तदनुगुणं योजितं सूत्रजातम्॥"

इति आनन्दलहर्यां स्पष्टमुक्तमिति मया विरम्यते॥

श्रीमच्छ्रीशठजियतीन्द्रगुरुराट्पादारविन्दाश्रयं
श्रीमच्छ्रीशठकोपलक्ष्मणमुनेर्लब्धागमान्तद्वयं ।
श्रीमद्वीररघूद्वहाद्यशठजित्त्रयस्तात्मरक्षाभरं
श्रीश्रीवासशठारिसंयमिगुरुं कारुण्यपूर्णं भजे ॥

तथा, श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्याः परमहंसपरिव्राजकाचार्याः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः उभयवेदान्ताचार्यश्रीभगवद्रामानुजाचार्या अपि—

"श्रीरङ्गं करिशैलमञ्जनगिरिं तार्क्ष्याद्रिसिंहाचलौ
श्रीकूर्मं पुरुषोत्तमञ्च बदरीनारायणं नैमिशं ।
श्रीमद्द्वारवती प्रयागमधुरायोध्यागयाः पुष्करं
सालग्रामगिरिं निषेव्य रमते रामानुजोयं मुनिः ॥"

इति सर्वतोपि जेगीयमाननिरुपमवैभवशालिनः प्रथिततमा लोके प्रचकाशिरे। एतन्महिमा च मत्कृते यतिराजशतके विस्तृत इति नेह तन्यते। एतैः कारुण्यैकचित्तैः निखिलकल्याणगुणगणालंकृतैः विशिष्टाद्वैतमतप्रतिपादनरतैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानुजाचार्यैः विरचितं—

"प्रतिष्ठा तर्काणां प्रतिपदमृचां धाम यजुषां
परिष्कारस्साम्नां परिपणमथर्वाङ्गिरसयोः ।
प्रदीपस्तत्वानां प्रतिकृतिरसौ तापसगिरां
प्रसत्तिं संवित्तेः प्रदिशतु यतीशानफणितिः ॥"

इति सर्वतो विनुतं सर्वातिशायि श्रीभाष्यमिति ग्रन्थरत्नं—

"नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धैः
त्रातं संयग्यतीन्द्रैरिदमखिलतमःकर्शनं दर्शनं नः ।"

इत्येवं पूर्वाचार्यपरिरक्षितं भुवि दरीदृश्यते, तत्र च ग्रन्थे प्रायशः यद्यपि श्रीशंकरार्यभाष्यानुसारिण्येव रीतिः, परंतु "सगुणमेव ब्रह्म, निर्गुणमित्यन्यन्नास्त्येव, नारायण एव ब्रह्मशब्दवाच्यः, तदुपासनमेव तत्प्राप्तिसाधनं, ब्रह्मशिवादयः नारायणादवराः" इति सप्रमाणं प्रत्यपादि। एतद्विरचिताः

ग्रन्थाः नव, 'श्रीभाष्यं, वेदान्तदीपः, वेदान्तसारः, वेदार्थसंग्रहः, गद्यत्रयं, गीताभाष्यं, नित्यग्रन्थः,' इति। तन्महिमा च ग्रन्थान्तरे वर्णित इति ग्रन्थविस्तरभयाद्विरम्यते ॥

कुत्तालंवासुदेवार्यं द्वैताचार्यं नमाम्यहं ।
मध्वभाष्यादिषु ज्ञानं यत्प्रसादान्ममाजनि ॥
मन्वादिवत्स्वीयधियैव सर्वशाखाः स्वभाष्ये य उदाजहार ।
तं सर्वशाखार्थविशेषविज्ञं आनन्दतीर्थाह्वगुरुं नमामि ॥

तथा श्रीमदानन्दतीर्थाचार्याः विश्वविदितविद्यावैशद्याः —

"आज्ञामन्यैरधार्यां शिरसि परिसरद्रश्मिकोटीरकोटौ
कृष्णस्याक्लिष्टकर्मा दधदनुसरणादर्थितो देवसंघैः ।
भूमावागत्य भूमन्नसुकरमकरोद्ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यं
दुर्भाष्यं व्यस्य दस्योर्मणिमत उदितं वेदसद्युक्तिभिस्त्वम् ॥"

इति वायुस्तुतिप्रतिपादितरीत्या महामहिमशालिनः व्यराजन्त। द्वैतमतप्रतिपादनरतैरेतैराचार्यैः विरचितं मध्वार्यभाष्यं नाम ग्रन्थरत्नं। इदं विशिष्टाद्वैतमतानुसारीति यद्यप्यस्तिलोके प्रथा। तेषां मतेपि विष्णुरेव परं तत्वमित्युक्तं तत्रभाष्ये, तदेव निदानं तादृशलोकप्रथायां। वस्तुतोस्त्येव अत्र महद्वैलक्षण्यं। एतद्ग्रन्थरीतिस्सर्वापि भेदप्रधाना, सूत्रार्थवर्णनमपि प्रायः अद्वैतविशिष्टाद्वैतभाष्यग्रन्थाभ्यामन्यथैवात्र प्रवृत्तं वर्तते। मुक्तिरपि तेषां मते बहुविधतारतम्योपेता अत्र वर्ण्यते सर्वत्र। अपूर्वाः श्रुतयश्चात्र बहुत्र प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः। एष च आनन्दतीर्थीयानां स्वकीयसिद्धान्तसंग्राहकः श्लोकः —

"सर्वेषामुत्तमा श्रीः तदुपरिपरमं विष्णुरेवात्र सिद्धः
ब्रह्माद्या विबुधास्तथर्षिपितरो भूपा नृदैत्यादयः ।

तेषां तत्पदपालनादिकरणे मोक्षस्य योग्ये हरिः
तेषां भक्त्यनुसारियोग्यफलमप्येभ्यो ददाति प्रभुः ॥ ''

इति । मध्वार्यभाष्ये च यत्रयत्र इतरभाष्यद्वयविलक्षणतया नूतनोर्थः वर्णितः स तत्रतत्र ग्रन्थेस्मिन्नपि मदीये प्रदर्श्यते । श्रीमदानन्दतीर्थकृत-यस्सप्तत्रिंशदधिकाः बह्वर्थाः विराजन्ते ॥

भाष्यत्रयेपि प्रतिपाद्यमानोर्थः अनादिसिद्ध एव, तत्र अद्वैतरूपोर्थः नन्दिकेश्वरपतञ्जलिप्रभृतिभ्योऽपि पूर्वैः दृष्ट इति महाभाष्यपरिशीलनवतां सुविज्ञानः । विशिष्टाद्वैतरूपोर्थस्तु नम्माल्वारित्यपरनामधेय कारिसूनुकृत-द्राविडोपनिषद्रूपगाथासु सुव्यक्तः अनन्तरं नाथयामुनप्रभृतिभिः संस्कृत-ग्रन्थरूपेण परिष्कृतः अनन्तरं श्रीरामानुजाचार्यैः संयग्भाष्यादिरूपेण विशदीकृतः । द्वैतरूपोर्थः —

" ऋषीणां मायया सर्वमिदं जातं विचिन्त्य वै
शशाप तांस्तदा भस्ममिथ्याभूतपरास्तथा ॥
भविष्यथ त्रयीबाह्याः वेदकर्मबहिष्कृताः ।

इत्यादिप्रमाणतः अवगम्यमानेन 'मम मिथ्यापवादं कल्पयन्तो यूयं इत आरभ्य मिथ्याभूतपराः वेदार्थविचारशून्याः केवलपाषण्डाः भविष्यथ, इति मुनीन्प्रति गौतमशापेन किंचित्कालं प्रच्छन्नः श्रीमध्वाचार्यैः पश्चादभिव्यक्तीकृतः । त्रयाणामपि मते ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्यत्र न विवादः । तदेवं भाष्यत्रयमपि सुसमीचीनमुपादेयं, तदर्थश्च सर्वैरपि ज्ञातव्य एव, येनकेनापि मार्गेण मुक्तिं प्राप्नुयुः, इति सर्वेषां अनायासेन मतत्रयभाष्यार्थसुबोधाय एकस्मिन्नेव ग्रन्थे तदर्थसंग्रहः कृतः । सर्वेपीमं मदीयं परिश्रमं कृपया सौहार्देन च कटाक्षपातेन सफलीकुर्युरित्यभ्यर्थये ॥

पुदुकोट्टै,
तारण सं., वैशाख
शुक्ल एकादशी

इत्थं दासः
रङ्गाचार्यः ।

State Press Pudukkottai. 152—20-6-44.

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीकामकोटिपीठाधीश्वर
जगद्गुरु श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादाः ।

[अष्टषष्ठितमपीठा]

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहः ॥

(शास्त्रावतारः)

(अद्वैतमतम्)

॥ श्रीशङ्कराचार्याय जगद्गुरवे नमः ॥

शर्वादिशेषपवना गुरवः पुराऽभुः
श्रीशङ्करार्य रघुरामकनिष्ठ मध्वाः ।
तान् संप्रणम्य तदनुग्रहवाञ्छयैव
तद्भाष्यसंग्रहमिमं विलिखामि पद्यैः ॥ १ ॥

श्री अण्णावाजपेयाभिधगुरुमनघं सर्वशास्त्रार्थविज्ञम्
श्रीयज्ञस्वामिसंज्ञं मखिकुलतिलकं श्रीवटारण्यवासम् ।
सेवे श्रीरामचन्द्रं क्रमपदकजटावर्णचर्चाविशेष-
प्राज्ञं श्रीकेरळेशार्चितपदकमलं वेदवेदाङ्गदक्षम् ॥ २ ॥

श्रीचन्द्रशेखरेन्द्राख्य यतीशो जयतु क्षितौ ।
यस्मिन् जगद्गुरुरिति पदं सार्थं न चेतरे ॥ ३ ॥

केवला चितिराभाति जगद्रूपेण मायया ।
वन्देहं नरसिंहं तं ब्रह्मेशहरिरूपिणम् ॥ ४ ॥

बृहद्यदारण्यकमस्ति लोके तदर्थनिष्ठो जगदार्य एषः ।
तदन्यवेदान्तविभागपूगः तदर्थवदीत्यवदत् स्वभाष्ये ॥ ५ ॥

ब्रह्मायमात्मेत्यहमस्मि ब्रह्म त्वं वाऽहमस्मीत्यखिलागमोक्तेः ।
द्रष्टव्य आत्मेति च वेदवाक्यात् आत्मैव जिज्ञास्य इति स्म वक्ति ॥ ६ ॥

नश्यत्स्वभावं विकृतिस्वरूपं विचित्रभेदं च जगत्सुदृष्टम् ।
नित्यैकरूपं परिशुद्धतेजः पुञ्जस्समं ब्रह्मचिदेकमाभात् ॥ ७ ॥

ब्रह्मैव सर्वं न तु किञ्चनेह मायाविचित्रं पुरुरूप इन्द्रः ।
इत्यादि वेदान्तरहस्यवाचां अर्थं बभाषे स हि शङ्करार्यः ॥ ८ ॥

ब्रह्मैव सर्वं जगदेव मिथ्या जपाप्रसूनं स्फटिके यथा वा ।
अज्ञानरूपं विविधं विभाति ज्ञाने ह्यविद्याविनिवर्तनीया ॥ ९ ॥

अनाद्यविद्याविहतिः प्रसाध्या यद्रज्जुसर्पादिविशेषबोधात् ।
निवर्तते तत्त्वमसीति बोधात् जगद्विशुद्धाचितिरेवशेषा ॥ १० ॥

इत्थं विनिश्चित्य हि सर्ववेत्ता श्रीशङ्करार्यो निखिलागमानाम् ।
अभूतभावं निजसूत्रभाष्ये ब्रह्मैव जीवो विनिवृत्तबन्धः ॥ ११ ॥

रज्जौ यथा सर्पमतिः स्वभाते ज्ञाने जगद्धीः ननु तथ्यमेतत् ।
जगत्तु नाश्यादिगुणोपपन्नं ज्ञानं तु शुद्धं ह्यविकारि नित्यम् ॥ १२ ॥

तत्तादृशज्ञानमनाद्यविद्याऽऽदर्शे विचित्रं प्रतिभाति नाना ।
साध्याह्यविद्याविनिवृत्तिरेव ज्ञानं न साध्यं स्वयमेव भातम् ॥ १३ ॥

अज्ञानानृततुच्छकैश्चबहुभिः नीहारमायातमः
पात्राद्यैः पिहितं च गूढमिति च ज्ञानं श्रुतौ श्रूयते ।
तच्चिन्ता बहुधा विभाति जगति ज्ञानस्वरूपं च तत्
ज्ञातृज्ञेयविभागवत्तदखिलं रूप्यादिवत् बाध्यते ॥ १४ ॥

चिच्छायासङ्गशक्त्या बहुविध चिदचित्भोक्तृभोग्यादिभिन्नं
भ्रान्तं ज्ञानस्वरूपं भवति च वितमो मानजज्ञानमात्रात् ।
भ्रान्तात्मा मुक्तिकामः शमसुखकरणज्ञानवान् श्रोतुकामः
ब्रह्मात्मज्ञानमेवं गुरुपदकमलोपासनं संप्रतीच्छेत् ॥ १५ ॥

एको विभुः सर्वगतश्चिदात्माऽविद्यावशान्नैकविधात्मरूपी ।
भ्रान्तेर्निवृत्या निजरूपभाक् स्यात् भावात्मकाज्ञानबलाच्च युक्तम् ॥ १६ ॥

संख्याऽधिकरणानां च यत्रैकनवतिश्शतम् ।
सूत्रसंख्या पञ्चपञ्चाशच्च पञ्चशतानि च ॥ १७ ॥

समन्वयाविरोधौ च साधनं च फलं तथा ।
भगवत्पादभाष्येऽत्र वर्णितानीति बुध्यताम् ॥ १८ ॥

अधिकरणाणि १९१.
सूत्राणि ५५५.

ओं अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

मोक्षेऽभिलाषा च फले विरक्तिः नित्यादिधीश्शान्तिरितीह शास्त्रे ।
इमानि चत्वारि तु पूर्ववृत्तान्यपेक्षते ब्रह्मविचार एषः ॥ १९ ॥

अत्र केचित् आश्रयानुपपत्ति-तिरोधानानुपपत्ति-स्वरूपानुपपत्ति-अनिर्वचनीयानुपपत्ति-प्रमाणानुपपत्ति-निवर्तकानुपपत्ति-निवृत्त्यनुपपत्तिभिः, सप्तविधाभि

ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वादिकं न संभवतीति अद्वैतब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वं नेत्यवोचन् । अत्र केचित् प्रत्यवोचन् सप्तविधयुक्तियुक्तश्लोकेन ।

"यस्मिन्नध्यस्तमेतत्त्रिभुवनमखिलं यच्च पश्यत्यविद्या
मुग्धं स्वाध्यस्तमेतद्यदपि निजवपुर्वीक्षणे मुच्यते यत् ।
ज्ञानं ज्ञेयादिहीनं भवति यदपदं संविदां निर्विशेषं
सत्यं तद्ब्रह्म मिथ्या तदितरदखिलं कोऽन्यथा वक्तुमीशः ॥"

"मानात्सिध्यतु सर्वमेव भुवनं मानं तु सिध्येत् कुतः
किं स्वेनैव तथाऽस्तु तर्हि भुवनं मानेऽपि मानं यदि ।
हन्तस्यादनवस्थितिः विरमतो मेयं च न स्यादिति
क्वेदं सिध्यति विश्वमेतदखिलं सत्यं प्रमेयं च भोः ॥" इति ॥

न द्वैतं प्रतिपादयन्त्युपनिषद्वाचः प्रसिद्धं हि तत्
किन्त्वद्वैतमनन्यगोचरतया तद्वेद्यमास्थीयताम् ।
अप्राप्ते खलु शास्त्रमर्थवदिति द्वैतप्रयासो वृथा
ह्यद्वैतं परमार्थतः प्रभवति द्वैती मृषा पश्यति ॥ २० ॥

सदा विशुद्धं स्वयमेव भातं चिन्मात्रमात्मेति वदन्ति वेदाः ।
एकं सदेवाद्वितयं द्वितीयात् भयं निगूढं तमसाऽनृतेन ॥ २१ ॥

भावाज्ञानेनानृतं स्वप्रकाशं ज्ञानं ब्रह्माज्ञाननाशाच्चकास्ति ।
स्वर्भान्वाख्यो ध्वान्तपुञ्जेन सूर्यं प्राविध्यत्तं सुप्रसिद्धं हि वेदे ॥ २२ ॥

मूढोऽहमज्ञोहमिति प्रवादः ज्ञानस्य सत्वेऽपि यथाऽविरोधः ।
तथाऽयमात्मा तमसा सहापि स्थित्वा जगद्रूप इहापि भाति ॥ २३ ॥

यथा तमश्शब्दविचारकाले प्रकाशशब्दार्थमपेक्षते न ।
भावात्मकाज्ञानविचारकाले ज्ञानात्मनः ज्ञानमपेक्षते न ॥ २४ ॥

अप्राकृतं शुद्धमिहेति सत्वमाश्रित्य वैकुण्ठसुखं यथा ते ।
आविद्यकं सर्वमिहापि युक्तं ह्यप्राकृतं कर्म च ते प्रकल्प्ये ॥ २५ ॥

नित्यो विभुस्सर्वगतोह्यणीयान् अजःपुराणो बहुधा विजातः ।
विरुद्धवाचो न परस्परं ताः भावात्मकाज्ञानसहे परस्मिन् ॥ २६ ॥

न स्त्रीपुमान् नापि नपुंसकं च ब्रह्मात्मनो रूपमतो विमुक्तिः ।
यज्जोतिषा ज्योतिष ऐक्यमाहुः स्वराट् पदस्य श्रवणाद्विमुक्तौ ॥ २७ ॥

इति सिद्धान्तात् प्रमेयमेव न किंचित्सत्यमस्त्यस्मिन् मते इति प्रमेयत्वापादनं न युक्तम्। अत्र प्रमाणं अयं भागवत श्लोकः –

"स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्डो न पुमान्न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्नचासत् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥" इति
"स एष नेति नेति" इत्यादि श्रुतिश्च ।

अत्र सिद्धान्ते चिन्मात्रब्रह्मैव सत्यं, अन्यत् मिथ्या, भावरूपाज्ञानेन आच्छादितं ब्रह्म जगदिव, रज्जौ सर्प इव, भासते। चिन्मात्रं ब्रह्म च निर्गुणमेव। वेदान्तजन्यज्ञानेन भावरूपाज्ञाननाशे सति ब्रह्म स्वयंप्रकाशमेव वर्तते। अविद्याश्रित ब्रह्मणि जगदध्यासे द्वैतप्रतिभानम्। सर्वे वेदान्ताः अद्वैतमेव प्रतिपादयन्ति। द्वैतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्र न वेदान्तापेक्षा। अज्ञानेन ज्ञानस्याऽच्छादनं कथं संभवतीति चेत्, "सुवर्भानुरासुरस्सूर्यं तमसाऽविध्यत्, तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्" इत्यादि यजुस्संहिताद्वितीयकाण्ड द्वितीयप्रश्नद्वितीयानुवाके तमःपुञ्जरूपः सुवर्भानुरासुरः (सुवर्भानुः=स्वर्गस्य भां नुदति-छादयति इति-सुवर्भानुरिति व्युत्पत्तिः) स्वकीयतमसा सूर्यं छादयामास। ततो जगदान्ध्यमभवत्। ततः सूर्यप्रभाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तं देवाः विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैः मण्यादिद्रव्यैः चतुर्भिःपर्यायैः तमोऽपाघ्नन्, इति कथा वर्तते। तद्रीत्या चिद्रूपब्रह्मणः भावरूपाज्ञानेन छादनं युक्तमेव॥

अपिच भूलोकेऽपि सूर्यं राहुः उपरागकाले छादयतीति सुप्रसिद्धमेव। अतः अविद्याश्रयत्वेऽपि न दोषः॥

किञ्च यथा परमते ब्रह्मणः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टावस्था एका, स्थूलचिदचिद्विशिष्टावस्था अन्या, जगत्सृष्टिकाले स्थूलचिदचिद्विशिष्टावस्था अङ्गीक्रियते; प्रलयकाले सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टावस्था इति अवस्थाद्वयं अङ्गीकृत्य सर्वश्रुत्युपपत्तिः वर्ण्यते, तथा अस्मन्मतेऽपि अविद्यातिरोहितावस्था एका; अविद्याराहित्यावस्था अन्या; तथा च निर्गुणत्वादिप्रतिपादकानां श्रुतिवाक्यानां अविद्याराहित्यकाले शुद्धब्रह्मणि समन्वयः; सत्यकामत्वादिप्रतिपादकवाक्यानां अविद्याविशिष्टब्रह्मणि समन्वय इति स्वरसत एव श्रुत्यर्थो भवति। परमते तु अप्राकृतं शुद्धसत्वमित्यन्यत् परिकल्प्य वैकुण्ठादिवर्णनमधिकम्। अतश्च 'अनृतेन प्रत्यूढाः' इत्यादिबहुश्रुतयः तत्त्वमसीति वाक्यार्थानुपपत्तिः, लौकिकप्रतीतिः, युक्तयश्च इत्येवमादिप्रमाणबाहुल्यात् अविद्यातदाश्रयत्वाद्यङ्गीकृतौ न कोऽपि दोष इति सिद्धमिति मतप्रक्रिया संग्रहः।

अत्र किंचित् विविच्य उच्यते। तत्र प्रथमं अविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः संभवतीति इदानीं उच्यते।

"ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम्।
अज्ञानं चेत्तिरस्कुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तक[...]
ज्ञानं ब्रह्मेति चेत् ज्ञानं अज्ञानस्य निवर्[...]
[...]शत्वात् तदपि ह्यनिवर्[...]

इति कैश्चित् प्रकाशरूप ब्रह्मणः तमोरूपाविद्याश्रयत्वं न सम्भवतीत्युक्तम्। ब्रह्म ज्ञानस्वरूपमिति आचार्योपदेशजन्यं ज्ञानं अविद्यायाः निवर्तकं भवेत् इत्युक्ते ब्रह्मणः प्रमेयत्वं अननुभूतित्वं च स्यादिति दूषणं अविद्याश्रयत्वे उक्तम्। तन्नयुक्तम्।

तथाहि "ज्ञानं ब्रह्मेति" आचार्योपदिष्टप्रमाणजन्यज्ञानस्य, ब्रह्मस्वरूपभूत ज्ञानस्य च भिन्नत्वात् प्रमेयत्वादि दोषाः न संभवन्ति। मलिनदर्पणे प्रतिबिम्बभूत एव मुखे मलिनत्वादि दोषाः यथा वा संभवन्ति, न तु बिम्बमुखे, तद्वत् अविद्याश्रयत्वे संभाविता दोषाः जीवगता एवेति न कश्चिद्विरोधः ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वे॥

"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला।"

इति प्रमाणात् शुद्धचिदाश्रितमेव अज्ञानं अङ्गीकर्तव्यम्। अविद्याश्रयत्वं च ब्रह्मणः लोके स्त्रीपुरुषसंसर्गात् पुत्राद्युत्पत्तिरिव नेह ब्रह्मणि संभवति। किन्तु ज्ञानस्वरूपब्रह्मणि अनाद्यविद्यासान्निध्यात् स्फटिके रक्तिमेव अध्यस्यते। आचार्योपदिष्ट प्रमाणजन्यज्ञानस्य "ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात्" इति तैरुक्तं स्वयंप्रकाशत्वं न भवत्येव, ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य अजन्यत्वात्; शास्त्रज्ञानस्य च जन्यत्वात्। "ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकम्" इति तदुक्तिः, "न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति" तद्भाष्योक्तिश्च न संगच्छेते। ज्ञानत्वावच्छेदेन उभयज्ञानस्य एकत्वसंभावना न युक्ता, स्वयंप्रकाशत्वजन्यत्वरूपविशेषसद्भावात्।

किञ्च महावाक्यचतुष्टयात् तत्त्वमसीति जीवैक्योपदेशानुपपत्त्या च (१) "अनृतेन हि प्रत्यूढाः" (२) "नीहारेण प्रावृता" (संहितायां तुरीयकाण्डे) (३) "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" (४) "आनीदवातं स्वधया तदेकं" (स्वधया=अविद्यया) (५) "तस्माद्धान्यं न परः किंचनास" (६) "तमसा गूढमग्रे प्रकेतं" (७) "तम आसीत्" (८) "तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्" (२-८-९ शाखा) (९) "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" (१०) 'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं' (११) "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" (१२) "अनादि मायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते" इत्यादिभिः प्रमाणशतैः अविद्यामङ्गीकृत्य अविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः वाच्यम्।

किञ्च अविद्यानिष्ठस्य शिष्यस्य अविद्यानिष्ठगुरुणा अविद्याश्रयं ब्रह्म अविद्यारहितत्वेन उपदिश्यते। न तु शुद्धब्रह्म इति शुद्धब्रह्मणः प्रमेयत्वं न स्यादेव।

"सच्चिद्ब्रह्म न संवेद्यं संवेद्यमनृतं जडम्" इति सिद्धान्तात्, शुद्धब्रह्मणः, "अवचनेन प्रोवाच" इति शास्त्रात्, उपदेश्यत्वं न सम्भवेदेव।

अपिच "तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥"

इति सांख्यमते यथा वा प्रकृतेरेव सर्वं नतु पुरुषस्य इत्युच्यते तद्वत् अविद्याश्रयेव सर्वं सुखदुःखभाक्त्वादिकं च वर्तत इति न कोपि दोषो ब्रह्मणः।

अविद्याविषयभूत ब्रह्मणः एव जिज्ञास्यत्वं इति आचार्याभिप्रेतमिति भामत्यां 'तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा अविद्योपाधिकं रूपमाह' ।-(भाष्यम् " सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् ") " जगत्कारणत्वं अस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः" इति । "अविद्योपाधिकमिति-अविद्याविषयीकृतं इत्यर्थः" इति कल्पतरुः ।

तथा च जगत्कारणभूत ब्रह्मण एव जिज्ञास्यतोक्तेः, अविद्याविषयीकृतं ब्रम्हैव जगत्कारणं, न तु शुद्धब्रह्म इति हि स्थापितम् ।

'किञ्च 'ज्ञानरूपं ब्रह्म' इत्युपदिष्टज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेन अभेदं गृहीत्वा दोषवर्णने 'रुद्रः पशूनामधिपतिः ; पशवः पाशिता पूर्वं' इत्यादि प्रमाणात् जीववर्गस्य पशुत्वात् पशुत्वावच्छेदेन सर्वस्यापि तुल्यत्वांगीकृतौ पशुरित्युक्ते व्यासादीनामपि बोधः स्यात् । इष्टापत्तौ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तेषु प्राणिषु सत्स्वपि, ज्ञानतारतम्यस्य सत्त्वादिति 'देवताधिकरणभाष्योक्तिः' विरुद्ध्यत ।

किञ्च गुरूपदेशजन्यज्ञानं अविद्याविनाशकं इत्युक्तिं दूषयता परेण "ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकं' इति ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य, उपदेशजन्यज्ञानस्य च विशेषाभाव इत्युक्तम् । तन्मते आत्मनः ज्ञानस्वरूपमंगीकृत्य तद्गुणत्वेन अन्यद्धर्मभूतज्ञानमभ्युपगम्य प्रभायाः संकोचविकासाविव धर्मभूतज्ञानस्यैव संकोचविकासौ भवत इत्यभ्युपगच्छन्ति । तत्र आत्मस्वरूपज्ञानस्य, धर्मभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेन अविशेषात् स्वरूपभूतज्ञानस्यापि संकोचविकासौ भवेतां इत्युक्ते किं प्रतिब्रूयुः । इति ॥

तत्त्वमसीति ऐक्योपदेशान्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य अविद्याकल्पितत्वं, ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वं च आश्रयणीयमित्युक्तं, न युक्तमिति रामसुब्रह्मण्याख्य विद्वद्वराः 'तत्त्वं' इति एकमेव समस्तं पदम् । न तु व्यस्तम् ; व्यस्ताश्रयणे पूर्वत्र " स आत्मेति " निर्देशात् , त्वं शब्दस्य तद्विशेषणत्वेन " सत्वं " इति निर्देष्टव्यं स्यात् । अतः 'तत्त्वं' इति एकमेव पदम् । तस्य त्वं–तत्त्वं इति षष्ठीतत्पुरुषमाश्रित्य तत्संबन्धी पुरुषः त्वं इत्यर्थः । संबन्धश्च राजपुरुषवत् शेषशेषिभावः (स्वस्वामिभावस्संबन्धः) तस्य दासः त्वं इति तत्त्वं पदस्य जीवब्रह्मभेद एव अर्थ इति ऐक्योपदेशाभावात् अन्यथानुपपत्तिरेव नेति अवोचन् ।

केचित् "तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यत्र यजुर्वेदे त्रिक्रमस्थले "माऽऽस्थात् प्रियधाऽऽविशत" इत्यादिष्विव "अघोराऽपापकाशिनी" इत्यत्रेव इह च अतत्त्वमसीति प्रश्लिष्य, "द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ" इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन अब्रह्म त्वमसि इत्यर्थमाश्रित्य जीवब्रह्मभेद एव सिध्यति; इत्यब्रुवन् ।

किञ्च तत्त्वमसीति पदच्छेदेऽपि, एकपदाश्रयणेन तेन त्वं; तस्मै त्वम् ; तस्मात् त्वम् ; तस्य त्वं; तस्मिन् त्वं=तत्त्वं इति विग्रहमाश्रित्य तदीयस्त्वं असि इत्येव अर्थः । "कर्तृकरणे कृता बहुलं" इति बहुलग्रहणात् , चतुर्थी तदर्थार्थ' इति सूत्रे चतुर्थी इति योगविभागात् , "पञ्चमी भयेन" इति सूत्रे

पञ्चमी इति योगविभागात् , 'षष्ठि' इति सूत्रेण, 'सप्तमी शौण्डैः' इति सूत्रे सप्तमीति योगविभागात् यथाक्रमं तत्त्वं पदस्य समासोपि भवति । अतश्च भेद एव सिध्यतीति नैक्योपदेशान्यथानुपपत्तिरिति मध्वार्याः वदन्ति ।

प्रथमपक्षे विशेषणं विशेष्यानुगुणं लिङ्गं भवितुमर्हति इत्यत्र न नियमः " शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य " इत्यादि प्रयोगात् 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति महाभाष्यकारवचनात् 'व्यत्ययो बहुलं' इति सूत्रे

" सुप्तिङुपग्रह लिङ्गनराणां काल हलच्स्वर कर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥" इति

वार्तिककारोक्त्या च नपुंसकलिङ्गस्यापि पुल्लिङ्गार्थबोधकत्वे न दोष इति 'तत् त्वम्' इति व्यस्तं पदमेव ।

समस्तपदाभ्युपगमे तृतीयादि समासाश्रयणे च योगविभागादिक्लिष्टगत्याश्रयणं संभवति । पृथक्पदत्व पक्षे तु 'त्वं' शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वेपि त्रिषु लिङ्गेषु युष्मदस्मदोः सरूपत्वात् 'अलिंगे युष्मदस्मदी' इति वैय्याकरणाभ्युपगमाच्च सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । पदद्वयस्यापि चैतन्यमेव अर्थ इति न नपुंसकलिङ्गतच्छब्देन सामानाधिकरण्यविरोधः ।

किञ्च 'तत्त्वं' इति समस्तपदाश्रयणेपि तदेव त्वं=तत्त्वं, तदभिन्नस्त्वं–तत्त्वं इति "अप्भक्षो" "वायुभक्षः" इतिवत 'सर्वं वाक्यं सावधारणं' इति न्यायेन शाकपार्थिवादिवत् (शाकप्रियः पार्थिवः=शाकपार्थिवः इतिवत्) समासाश्रयणेन, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति सूत्रे आकृतिग्रहणाद्वा समासाश्रयणेन मध्यमपदलोपे सति अभेद एव अर्थो गृह्यते; न तु भेदः ।

अपि च तत्त्वमसीति समस्तपदेऽपि 'सचासौ त्वं च' 'तच्च त्वं च' इति वा कर्मधारयाश्रयणेन न दोषः 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति श्रुत्यर्थविचारे निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो वा, निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषो वेति विचार्य, षष्ठीतत्पुरुषपक्षे निषादस्थपतिरित्यत्र निषादशब्दस्य निषादसंबन्धिपर्यन्तार्थः अभ्युपेयः । "ऋद्धस्य राजपुरुषः" इति प्रयोगवारणाय तत्पुरुषसमासे उत्तरपदार्थस्यापि पूर्वपदार्थे सद्भाव इति एकार्थीभावरूपलक्षणया आश्रितः । कर्मधारये तु तादृशदोषो नास्तीति कृत्वा स्थापतिर्निषादस्स्यादित्यधिकरणे निषाद एव स्थपतिरित्याश्रयणे निषादस्य उपनयनाध्ययनाद्यभावात् कथं यजनमिति न भ्रमितव्यम् । वेदविहितत्वात् तद्यागमात्रकरणोपयोगितया उपनयनाध्ययनादिकं तस्य कारयितव्यमिति,

फलमुखगौरवस्य अदोषत्वात् इत्युक्तम् । तद्वत् अत्र 'तत् त्वं' पदयोः ऐक्यमेव अर्थो भवति इति नन्वेवं सति प्रकृतयोः 'तत् त्वं' पदयोः चैतन्यरूपयोः ऐक्यरूपे अर्थे विवक्षिते, विशेषणभूतयोः सर्वज्ञत्वादि श्वेतकेतुसंज्ञिकपिण्डत्वादि विशेषणयोः अर्थान्वयाभावात् विशेषणार्थं त्यक्त्वा विशेष्यरूपयोः चैतन्ययोः ऐक्यं इति उभयत्र लक्षणैव दोष इति चेत् ; मीमांसकमते अपूर्वसंज्ञिक कार्यरूप एव अर्थे लिङादेः प्रथमं शक्तिमभ्युपगम्य क्रियाकार्यरूपार्थोऽपि अन्विताभिधायित्वेन लिङादेः तदन्वितपदानां च अर्थः लक्षणया अङ्गीकृतः तद्वत् अस्मन्मतेऽपि उभयत्र लक्षणा न दोषाय भवति । तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणा बीजमत्र । बीजं विना लक्षणया अर्थवर्णनं न युक्तमित्येव तन्मतम् ।

किञ्च "सोऽयं देवदत्तः" इत्यत्र यथा उभयत्र देशकालौ हित्वा यथा देवदत्तैक्यप्रत्यभिज्ञा जायते तद्वत् तत्त्वमसीत्यत्रापि उभयत्र विशेषणं त्यक्त्वा विशेष्यमात्रस्य अर्थबोधो भवत्येव । विषं भुंक्ष्व महाराज इत्यादौ विषमित्यस्य विरोधिगृहान्नं, भुंक्ष्वेत्यस्य मा भुंथाः इतिवत् उभयत्र लक्षणा न दोषायैव । अत एव पूर्वाचार्यैः इयं शुकरहस्यश्रुतिः प्रमाणतया उपन्यस्ता ।

वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थसरणी वाच्यस्य हि त्वं पदे
बाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च सः ।
वाच्यं तत्पदमीशता कृतमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखा-
ऽऽनन्दब्रह्म तदर्थ एष च तयोः ऐक्यं त्वसीदं पदम् ॥

"त्वमिति तदिति कार्ये कारणे सत्युपाधौ
द्वितयमितरथैकं सच्चिदानन्दरूपम् ।
उभयवचनहेतू देशकालौ च हित्वा
जगति भवति सोयं देवदत्तो यथैकः ।" इति ॥

त्वं श्वेतकेतुं वदतीह तच्च ब्रह्माह सार्वात्म्यगुणादिजुष्टम् ।
तयोस्समानाधिकृतिर्नयुक्ता तस्माच्चितोर्लक्षणमैक्यमेव ॥ २८ ॥
ऐतदात्म्यमिति पूर्वदर्शनात् तत् पदादपि तदात्मबोधः ।
भासि सोम्य परमात्मवपुस्त्वं लक्षणा न भवतीति परे तु ॥ २९ ॥
भो 'स आत्मा' सविधस्थ 'तत्'पदं सर्वजुष्टपरमात्मबोधकम् ।
त्वं पदं भवति केतुवाचकं तर्हि वृत्तिरनघा पदद्वये ॥ ३० ॥
मतद्वयेऽप्यापततीह दोषः पदद्वये ते पद एव मे तु ।
दोषे च तुल्येत्र न परोऽनुयोज्यः एकं द्वयं वा सममेवचाऽगः ॥ ३१ ॥

पदं विभज्यातत् इत्यथात्र ब्रह्मासि न त्वं तु विभिन्न एव ।
मैवं विभेदो विदितो हि सर्वैः ब्रम्हेतरत्सर्वमतथ्यमेव ॥ ३२ ॥
द्वयोर्बहूनामपि लक्षणादेः श्रुत्यन्ततात्पर्यमिदं वदन्ति ।
अपूर्वरूपे च लिङ्गादिशक्तिः क्रियात्मके लक्षणयैव बोधः ॥ ३३ ॥
आश्रित्यचापर्यवसानवृत्तिं गौणीं विना साध्विति केचिदाहुः ।
साप्याकृतिन्यायत एव वाच्या तत्रापि शक्तिद्वयमेव दृष्टम् ॥ ३४ ॥
अज्ञानाद्धि विवर्तते परमिदं ब्रह्मैव विश्वात्मना
नानात्वेन च भासमानमखिलं तथ्यं न लोके ततः ।
ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरेव विबुधैः मुक्तिश्च पापठ्यते
ब्रह्मैवाहमिति प्रसिद्धविशदज्ञानात् स्वयं मुक्तिभाक् ॥ ३५ ॥

॥ इति सिद्धान्तसंग्रहः ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वमीमांसायाः उत्तरमीमांसायाश्च बहुभिः कारणैः भिन्नशास्त्रस्य सिद्धत्वात् साधनसंपन्नस्यैव ब्रह्मजिज्ञासा संभवति इति ॥

॥ श्रीमते भाष्यकाराय नमः ॥

विशिष्टाद्वैतम् । जिज्ञासाधिकरणम् । (१)

ओं अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । (१)

श्रीभद्रशब्दवाच्याय श्रीनृकेसरिणे नमः ।
भाष्य त्रितयतत्वार्थो यत्कटाक्षादजायत ॥ ३६ ॥
श्रीवण्शठारिश्रीवासशठकोप यतीश्वरः ।
हृदि भातु सदा भक्तरङ्गाचार्यस्य मे गुरुः ॥ ३७ ॥
श्रीमान्नारायणो देवः चिदचिद्देहवान् प्रभुः ।
अत्रत्य ब्रह्मशब्दार्थः तद्विचारे यतेत सन् ॥ ३८ ॥
भोक्ता भोग्यं प्रेरितेति श्रुतेश्च सर्वस्यैवं विष्णुदेहश्रुतेश्च ।
ज्ञेयं ब्रह्माचिच्चितां च स्वरूपं तत्पूजाद्यं मोक्षरूपं च शास्त्रे ॥ ३९ ॥
मीमांसा पूर्वभागस्य विचारानन्तरंत्विह ।
जिज्ञासा ब्रह्मणः प्रोक्ता शास्त्रैकत्वसमर्थनात् ॥ ४० ॥
मीमांसाह्वयमेकमेव कथितं काण्डत्रयालंकृतम्
तत्कर्मात्मक देवतात्मक परब्रह्मात्मकत्वात् त्रिधा ।

कर्तारः खलु जैमिनिः प्रथमतः श्रीकाशकृत्स्नः परः
वेदव्यास महर्षिरेव चरमः कादम्बरीवाल तत् ॥ ४१ ॥

इह तावत् वेदान्तशास्त्रे श्रीमन्नारायणाख्यः पुरुषोत्तमः चेतनाचेतनप्रपञ्चनियन्ता सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वान्तर्यामी सदा नित्यसूरिसंस्तुतः स्वाश्रितविरोधिवर्गनिरसनरतः निखिलहेयप्रत्यनीक कल्याणैकतानः वैकुण्ठाख्यपरमपदवासी कश्चन अस्तीति " एको ह वै नारायण आसीत् " "अनीदवातँ स्वधया तदेकं" (स्वधया लक्ष्म्या इत्यर्थः) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति कामान्", "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः", "सकारणं करणाधिपाधिपः" "स त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः", "यस्सर्वज्ञः सर्ववित", 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते', "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः", "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ" भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा', "यथा प्रयोग्यः आचरणे नियुक्तः", "अथ य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान्', "सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता", 'एतमानन्दमयमात्मानं उपसंक्रामति' 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको-विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः' 'ओं नमोनारायणायेति मन्त्रोपासकः वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति', " श्रीरुपबर्हणम् ", तस्मिन्ब्रह्मास्ते, 'तमित्थं वित् पादेनैवाग्र आरोहति' 'स तत्र पर्येति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'ध्यात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः', 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते', 'तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति' इत्यादि श्रुतिभिः दरीदृश्यते ।

जीवः प्रकृतिः परमात्मा चेति तत्वत्रयं । परमात्मा सकलकल्याणगुणोपेतः; हेयप्रतिभटः सर्वनियन्ता, सर्वफलप्रदश्च, सर्वप्राप्यश्च । जीवाः अनन्ताः; नित्याः मुक्ताः, बद्धाश्चेति त्रिविधाः । बद्धाः संसृतिस्थाः । भगवत्प्रपत्या निश्शेषसंसारनिवृत्या चरमशरीरवियोगानन्तरं श्रीवैकुण्ठलोकं प्राप्ताः मुक्ताः । नित्याः अनन्तगरुडविष्वक्सेनादयः; नित्यसूरिशब्देन व्यवहृताः, भगवत्समीप एव स्थिताः । प्रकृतिश्च सत्वरजस्तमोगुणसाम्यावस्था । जीवतत्वं प्रकृतितत्वं च परमात्मशरीरं । प्रकृतिः यदा परमात्मेच्छया सृष्ट्युन्मुखी भवति तदा मूलप्रकृतिरित्याद्युक्त तत्वान्तरभेदभिन्ना भवति । प्रकृतिजीवयोः परमात्मशरीरत्वाभ्युपगमे सुखदुःखादिकं शरीरगतं शरीरिणि परमात्मनि न संबध्यते । कर्मकृतशरीरस्यैव तत् । भोगायतनं शरीरमित्यादि परोक्तशरीरलक्षणस्य अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवादि दोषदुष्टत्वेन यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं नियमेन धार्यं नियाम्यं, शेषभूतं तत्तस्य शरीरमिति लक्षणाश्रयणेन शरीरभूतजीवप्रकृतिनिष्ठसुखदुःख-

पञ्चीकरणादिकं बालत्वयुवत्वादिकं च शरीरिणि परमात्मनि न प्रवर्तते । चित्रपटदृष्टान्ताच्चावगम्यते । अत एव

चेतश्चक्रति चेतनासिरमतिः तत्संसृतिर्मालिका
भूतानि स्वगुणैरहंकृतियुगं शंखेन शार्ङ्गायते ।
बाणाः खानि दशाऽपि कौस्तुभमणिः जीवः प्रधानं पुनः
श्रीवत्सः कमलापते तव गदामाहुर्महान्तं बुधाः ॥

इत्यभियुक्तैः भगवतः जीवतत्वं प्रकृतितत्वं च शरीरत्वेन उपकरणत्वेन च वर्णितम् ।

अनादि जीवकर्मानुसृत्या सृष्ट्यादिकं कृत्वा विहरति भगवान् चक्रवर्तीव । जीवाः स्वाभाविकधर्मभूतज्ञानगुणवन्तः परमात्माधीनाः स्वातन्त्र्याभावेऽपि परमात्मदत्तस्वातन्त्र्याश्रयणेन कर्म कृत्वा तदनुगुणं फलं भगवतादत्तमनुभवन्ति । विषमसृष्ट्यादिदोषपरिहारश्च ।

" आदावीश्वरदत्तयैव पुरुषः स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वयं
तत्तद्ज्ञानचिकीर्षणप्रयतनान्युत्पादयन् वर्तते ।
तत्रोपेक्ष्य ततोऽनुमित्य विदधत्तन्निग्रहानुग्रहौ
तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति पुनः सर्वस्य पुंसो हरिः ॥"

" दुष्कर्मस्वनिवर्तनानुमनने पुंसः करोत्यच्युतः
स्वातन्त्र्येण निरंकुशेन सगुणश्रुत्या न दोषो हरेः ।
दृष्टश्चारिषु निग्रहो गुणतया लोके न दोषात्मना
न स्यादाश्रयसिद्धिरौपनिषदं नोचेत् प्रमाणं वचः ॥"

" दुष्कर्मव्यवसायतस्तु विरतो यस्तस्य पुम्सः पुरा
भूयो जन्मसमार्जितान्यगणितान्यागांस्यनादृत्य यत् ।
तस्यानन्तसुखाप्तये च यतते लक्ष्मीसहायस्स्वयम्
तत्कारुण्यपुरस्सरो गुणगणस्तस्यायमुज्जृम्भते ॥"

इति श्लोकत्रयेण अभियुक्तैरुक्ताः ॥

जीवाः ज्ञानस्वरूपा अपि धर्मभूतज्ञानगुणकाश्च कर्मणा धर्मभूतज्ञानसंकोचविकासभाववन्तश्च वर्तन्ते । " मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये " इति श्रुत्या "तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेवे"ति भाष्याच्च भगवत्प्राप्तिनिदानभूत प्रपत्तिरूपोपायवन्तश्च । प्रपत्तिश्च ज्ञानविकास विशेष इति 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतेरपि न विरोधः । एतादृश परमात्मैव ब्रह्मशब्दवाच्यः । तादृश परब्रह्मैव 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिना विचार्यते इति मतप्रक्रियासंग्रहः । एषोर्थश्च

" श्रीमद्रामानुजमुनिमते श्रीनिवासाभिधानं
तत्वं नारायण इति जगौ साधनं तत्प्रपत्तिः ।
वैकुण्ठाख्ये परमनिलये दास्यकर्मैव मोक्षः
जीवा मूलप्रकृतिरुदिता विष्णुमूर्तिश्च सत्या ॥"

इति श्रीविण्णगराधीशस्तवे अस्माभिरुक्तः । (श्लोकः ९८)

अतः पूर्वोक्त सकलश्रुत्यर्थविशिष्टः नारायण एव 'बृहत्वात् ब्रह्मणत्वाच्च ब्रम्हेति परिपठ्यते' इति श्रुत्या, संग्रहेण निर्दिश्यत इति तादृश ब्रह्मविषयक जिज्ञासा कर्तव्येति प्रतीयते । "अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैस्सूत्रानुकारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥

विषयो संशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
प्रयोजनं च पञ्चांगं प्राञ्चोधिकरणं विदुः ॥"

इति सूत्रभाष्यव्याख्यानाधिकरणलक्षणानां बहुत्वात् संग्रहेण सुखबोधाय पद्यैः वाक्यैश्च अधिकरणार्थो लिख्यते ।

केचित् सज्जगदुः प्रपञ्चमखिलं मिथ्येत्यविद्याश्रयात्
तस्याह्याश्रयणं तिरोधिमथ च स्वीयं स्वरूपं प्रमाम् ।
किंचानिर्वचनीयतामथ तथा तन्नाशतन्नाशकौ
वक्तुं कर्कशतर्कशास्त्रविरहात् सत्यं जगत् ब्रह्मजम् ॥ ४२ ॥

दृश्यत्वात् सकलं मृषेति विमतं निर्भर्त्स्य शास्त्रादिभिः
सत्यं सर्वमिति प्रसाध्य वचनैः जीवान् बहून् ज्ञानिनः ।
शेषित्वेन रमापतिं च सगुणं तत्प्राप्त्युपायान् बहून्
त्रय्यन्ता बहुधा वदन्ति विविधा विद्या च *बह्वी श्रुतौ ॥ ४३ ॥

ब्रह्म श्रीपतिरेव हेतुरखिलस्यास्येति जोघुष्यते
जीवाश्च प्रकृतिश्च तस्य तनुरित्युक्तं हि सत्यं तथा ।
ब्रह्मानुग्रह निग्रहौ च जगतो मोक्षस्य बन्धस्य भोः
हेतू लक्ष्मणयोगिराडभिमताद्वैतानुसारिह्यसौ ॥ ४४ ॥

सूत्रसंख्या पञ्चचत्वारिंशत्पञ्चशतानि च ।
संख्याधिकरणानां तु षट्पञ्चाशच्छतं तथा ॥ ४५ ॥

कारणत्वमबाध्यत्वमुपायत्वमुपेयता ।
श्रीभाष्ये चतुरध्याये व्याख्यातानि क्रमादिह ॥ ४६ ॥

सूत्राणि ५४५ । अधिकरणानि १५६ ॥

सूत्रार्थः । 'परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, नास्त्यकृतः कृतेन, स गुरुमेवाभिगच्छेत्......प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यां' इति विषयवाक्यम् । अथ = कर्मविचारानन्तरं, अतः = तत एव हेतोः, ब्रह्मजिज्ञासा = ब्रह्मस्वरूप तद्गुणादिविचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

॥ श्री मध्वार्यगुरवे नमः ॥

द्वैतम् जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ओं अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

विष्णुं सकलकल्याणगुणपूर्णं भजे सदा ।
यत् ध्यानात् स्वस्वरूपाप्तिः हित्वान्यापघनं भवेत् ॥ ४७ ॥

* बह्वीविद्या = द्वात्रिंशद्विद्या ।

सत्यंभिदेति श्रुतिवाक्यनिघ्नाः भेदाश्च पञ्चेति समर्थयन्ते ।
विभिन्नजात्याकृतितारतम्यसंयुक्तजीवा बहवश्च सन्ति ॥ ४८ ॥

ब्रह्मात्र मङ्गलगुणैः परिपूर्णं हि कथ्यते ।
विष्णुभक्तिपरैर्ज्ञेयोह्युत्तमाधममध्यमैः ॥ ४९ ॥

यस्य भक्तिः पराविष्णौसोऽधिकारीह कथ्यते ।
विष्णुभक्तिर्यदा जाता तदा विष्णुं विचारयेत् ॥ ५० ॥

सूत्रसंख्या चतुष्षष्टिः तथा पञ्चशतानि च ।
संख्याधिकरणानां च त्रयोविंशतिरेव च ॥ ५१ ॥

शतद्वयेन सहिता मध्वभाष्ये समीरिता ।
शास्त्रादिसंगतिश्चात्र ज्ञातव्या युक्तिभिस्तथा ॥ ५२ ॥

शाखामूला स्मृतय इति हि प्रोच्यते पूर्वतन्त्रे
दृष्टाश्शाखा गुरुभिरखिलाः मध्वभाष्यार्यवर्यैः ।
तस्माद्भाष्ये गुरुभिरसकृत्भाल्लवेयादिवेदाः
स्वोक्तार्थादीन् दृढयितुमिहोदाहृियन्ते पुराणैः ॥ ५३ ॥

प्रत्यक्षदृष्टद्वितयादि सर्वं मतद्वयात् सर्वविलक्षणं तत् ।
सिद्धान्तसूत्राणि तदीयभाष्ये सर्वाणि तानीति विचित्रमेतत् ॥ ५४

सूत्राणि (५६४) । अधिकरणानि (२२३) ॥ द्वैतमतसिद्धान्तसंग्रहः –

श्रीविष्णुरेव परतत्वं । जगत्सर्वं सत्यं । देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरभेदभिन्नाः जीवगणाः अनन्ताः । सर्वे च ते हरेर्दासा एव, स्वत एव उत्तममध्यमाधमाश्च । स्वत एव नीचोच्चभावं गताः । अनादिकर्मबद्धाश्च, स्वाभाविक नैजजातिसुखदुःखादिकात् परिभ्रष्टाः । श्रीविष्णुभक्त्या सम्सारबन्धाद्विमुक्ताः स्वाभाविकीं नैजसुखानुभूतिरूपां मुक्तिमनुभवन्ति । प्रत्यक्षमनुमानमागम इति त्रितयं प्रमाणम् । 'सत्यं भिदा, सत्यं भिदा, सत्यं भिदा' इत्युपनिषदा भेदपञ्चकं । भेदपञ्चकश्च ।

" जीवेश्वरभिदाचैव जडेश्वरभिदा तथा ।
जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥

मिथश्च जडभेदोयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्योह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ॥

न च नाशं प्रयात्येषः न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते ॥

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥

इति विष्णुतत्वनिर्णये उक्तप्रकारेण ज्ञातव्यम् ॥

" ब्रह्मशेषसुपर्णेश शक्रसूर्यगुहादयः ।
सर्वे क्षरा अक्षरा तु श्रीरेकातत्परो हरिः ॥" इति

श्रीतत्त्वं अक्षरत्वेन आश्रित्य तस्मात्परं च विष्णुरिति ॥

“ स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्वमिष्यते ।
स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुः भावाभावौ द्विधेतरत् ॥
प्राक्प्रध्वंस सदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते ।
चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥
दुःखस्पृष्टं तदस्पृष्टमिति द्वेधैव चेतनम् ।
नित्यादुःखा रमान्येतु स्पृष्टदुःखास्समस्तशः ॥
स्पृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा ।
दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा ॥
देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा ।
एवं विमुक्तियोग्याश्च तमोगास्सृतिसंस्थिताः ॥
इति द्विधा मुक्त्ययोग्याः दैत्यरक्षः पिशाचकाः ।
मर्त्याधमाश्चतुर्धैव तमोयोग्याः प्रकीर्तिताः ॥
ते च प्राप्तान्धतमसः सृतिसंस्था इति द्विधा ।
नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मतम् ।
नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ।
नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तं अनित्यं द्विविधं मतम् ॥
असंसृष्टं च संसृष्टं असंसृष्टं महानहम् ।
बुद्धिर्मनः खानि दश मात्राभूतानि पञ्च च ॥
संसृष्टमण्डं तद्गं च समस्तं संप्रकीर्तितम् ।
सृष्टिस्थितिस्संहृतिश्च नियमोऽज्ञान बोधने ॥
बन्धोमोक्षस्सुखं दुःखं आवृतिर्ज्योतिरेव च ।
विष्णुनाऽस्य समस्तस्य समासव्यासयोगतः ॥

इत्यादिना चेतनाचेतन विभागादिप्रपञ्चः संग्रहेण ज्ञातव्यः । एतदर्थ एव ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादिना विचार्यते

सूत्रार्थः । अथ शब्दः मङ्गलार्थस्सन् अधिकारार्थबोधकोपि भवति । अथ=विष्णुभक्तिरूपाधिकारसिद्ध्यनन्तरं, अतः=हेतोः, ब्रह्मजिज्ञासा=विष्णुतद्गुणविभूत्यादि चिन्ता कर्तव्येत्यर्थः ॥

अद्वैतम् जन्माद्यधिकरणम् । २ ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

यस्माज्जगत्सर्गलयादि सर्वं संजायते ब्रह्म तदेव लक्ष्म ।
सर्वज्ञशक्त्यादिगुणोपपन्नं प्रधानसंसारिविलक्षणं तत् ॥ ५५ ॥

अधिकरणार्थः । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” (तै. ३-२) इत्यादि विषयवाक्यम् ।

“शाखाग्रे चन्द्र” इतिवत् तटस्थलक्षणमेव । अथापि शाखाग्रे प्रकृष्टचन्द्र इत्युक्ते यथा वा चन्द्रेतरसर्वनक्षत्रान् व्यावृत्य केवलचन्द्रस्य सत्त्वबोधकं

तथा जन्मस्थितिभङ्गयोग्यप्रपञ्चं व्यावृत्य शुद्धब्रह्मणोपि बोधकं भवतीति स्वरूपलक्षणमपि भवतीति सिद्धान्तः ।

परमते तु विशेषणेन, उपलक्षणतया वा द्वेधापि लक्षणं अनेन सूत्रेण उच्यत इत्युक्तम् । तत्र विशेषणतया लक्षणत्वपक्षे विशेषणभेदात् विशेष्यभेद इति खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौः इतिवत् ब्रह्मबहुत्वं स्यादिति; उपलक्षणपक्षे च यत्रायं सारसः स देवदत्तकेदारः इत्यत्रेव आकारत्रयस्य अवगतिः अत्र नास्ति । अत्र उपलक्ष्यरूपाकारस्य ज्ञातत्वाभावात् पुरुषसूक्त प्रतिपाद्यपुरुषविशेषः केदारस्थानीय उपलक्ष्याकार इति तदुक्तिर्न युक्ता । पुरुषसूक्तस्य दहरविद्याशेषत्वं अभ्युपगच्छन्ति केचित् , केचित् सर्वविद्याशेषत्वं केचित् पुरुषशब्दवाच्यः शिवः, केचित् नारायण एवेति, बहुविवादग्रस्तत्वात् पुरुषशब्दस्य, तदिह पुरुषशब्दवाच्यः उपलक्ष्याकार इति वक्तुं न शक्यते । “ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ” इत्यधिकरण एव पुरुषसूक्तविचारस्य करिष्यमाणत्वात् शास्त्रारंभे ब्रह्मलक्षणस्य विचारसमये तत्रत्य पुरुषशब्दप्रतिपादनासंभवात् इति उभयपक्षेपि दोषः प्रतिभाति ।

किञ्च यथाक्रतुन्यायेन सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्मेति लक्षणयुक्तस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वात् तल्लक्षणमेव सूत्रकारेण तन्मते वक्तव्यम् । “ जन्माद्यस्य यतः ” इत्येव सूत्रकारः प्राह । श्रीभाष्यकारोपि तल्लक्षणमेव व्याख्यत् । तथा च सूत्रकारतात्पर्यं अद्वैतब्रह्मण्येवेति ज्ञायते । तटस्थलक्षणस्यैव उक्तत्वात् । यत्प्राप्यं तज्जिज्ञास्यम् । जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणप्रकरणे सत्यत्व ज्ञानत्व अनन्तत्व अमलत्व शेषित्वरूप स्वरूपलक्षणस्य प्रतिपादकानि वक्तव्यानि । तान्यनुक्त्वा तटस्थ लक्षणस्यैव सूत्रकारेण उदाहृतत्वात् ॥

ननु शाखाचन्द्रदृष्टान्तेन तटस्थलक्षणाभ्युपगमेऽपि शाखाया इव जन्मस्थितिभङ्गभाजः प्रपञ्चस्य सत्यत्वमायाति । निर्गुणज्ञानमात्रं ब्रह्म, इतरन्मिथ्येति न ज्ञायते । अतश्च तटस्थलक्षणमपि इदं, ब्रह्मस्वरूपलक्षण ज्ञापकमपि भवेत् इति भवदुक्तिः कथं जाघटीति इति चेत् , मैवम् , लक्षणस्य व्यावर्तकत्वस्वभावात् इतरव्यावर्तकत्वमात्रे अनेन सिद्धेपि, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’, ‘नेति नेति’, ‘नेह नानास्ति किञ्चन’, ‘अद्वैतं परमार्थतः’ इत्यादि प्रमाणान्तरेण प्रपञ्चस्य उपलक्षणभूत शाखादिकस्य च मिथ्यात्वसिद्धेः इति न कश्चिद्दोषः ।

यस्माज्जगतः जन्मस्थितिभङ्गं तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः ॥

MATHATHRAYASARA SANGRAHA

WITH

Siddhanthathraya Adhikaranartha Sangraha

By

VIDWAN KALI V. RANGACHARYA

(Vidwan Mandala Mandana, Vidya Varidhi, Mathathraya Nirupaka, Danadhikari Pudukkottai State)

WITH PREFACE

in English and Sanskrit

By

R. SRINIVASACHARIAR, B.A., B.L.,

Chief Judge, Chief Court, Pudukkottai State.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहः ॥

॥ सिद्धान्तत्रयाधिकरणार्थसंग्रहश्च ॥

इमौ च

विद्वन्मण्डलमण्डन, विद्यावारिधि, मतत्रयनिरूपक, इत्यादिबिरुदा-
वलिसमलंकृतैः नवसाल (पुदुक्कोट्टै) संस्थानाधिपतेः
श्रीमन्महाराजराजगोपाल भूपतेः दानाधिकारिपदमधिरूढैः
तदीयविद्वत्सभाध्यक्षैश्च भारद्वाजकुलतिलकैः

काळि. वङ्गीपुरं. रङ्गाचार्यैः

विरचितौ,

नवसालसंस्थान प्रधानन्यायमन्दिर प्रधानप्राड्विवाकपदमधितिष्ठद्भिः
काव्यकलानिधि श्री. **श्रीनिवासाचार्यैः**
विरचितया भूमिकया
भूषितौ,

कुम्भघोणं—श्री उभयवेदान्तचतुर्वेदि शतक्रतु श्रीशैली पाट्टराचार्यापरनामधेयैः
शिन्नामु. र. श्रीनिवासपाट्टराचार्यैः
परिशोधितौ,

कुम्भघोणं—जनार्दनमुद्रालये नवसालपुरस्थ ऐक्यमुद्रालये च
मुद्रितौ सन्तौ
विजयतेतमाम् ॥

वैशाख शुक्ल एकादशी
२—६—४४.

मूल्यं रू. १२—०—०
प्रापणव्ययः पृथक्.